मराठी व्याकरण – विभक्ती, प्रत्यय, सामान्यरूप व कारकार्थ

मोफत नोट्स व सरावासाठी Telegram चॅनेल जॉइन करा

1. विभक्ती म्हणजे काय?

नामांचा किंवा सर्वनामांचा वाक्यातील इतर शब्दांशी असलेला संबंध दाखवण्यासाठी त्यांच्या रूपात जो बदल होतो, त्याला **विभक्ती** म्हणतात. हा बदल दाखवण्यासाठी शब्दांना जी अक्षरे जोडली जातात त्यांना **विभक्ती प्रत्यय** म्हणतात. उदा. **राम + ने = रामाने**, **घर + ला = घराला**.
मराठीत **सात विभक्ती + संबोधन = एकूण आठ** विभक्ती मानल्या जातात. विभक्ती प्रत्यय प्रामुख्याने **नाम व सर्वनाम** यांना लागतात.

2. विभक्तींचा मुख्य तक्ता (प्रत्यय व कारकार्थ)

विभक्ती	एकवचन प्रत्यय	अनेकवचन प्रत्यय	मुख्य अर्थ (कारकार्थ)
प्रथमा	प्रत्यय नाही	प्रत्यय नाही	कर्ता
द्वितीया	स, ला, ते	स, ला, ना, ते	कर्म
तृतीया	ने, ए, शी	नी, शी, ही, ई	करण (साधन)
चतुर्थी	स, ला, ते	स, ला, ना, ते	संप्रदान (ज्याला दिले जाते)
पंचमी	ऊन, हून	ऊन, हून	अपादान (दूर होणे / वियोग)
षष्ठी	चा, ची, चे	चा, ची, चे	संबंध
सप्तमी	त, ई, आ	त, ई, आ	अधिकरण (स्थान / काळ)
संबोधन	– (रूपबदल)	नो	हाक मारणे

लक्षात ठेवा: प्रथमा विभक्तीला प्रत्यय नसतो. **द्वितीया व चतुर्थी** यांचे प्रत्यय सारखेच आहेत – त्यामुळे विभक्ती **अर्थावरून** ओळखावी (कर्म की संप्रदान?).

3. उदाहरणांसह विभक्ती

विभक्ती	उदाहरण वाक्य	विभक्तीतील शब्द / अर्थ
प्रथमा	**मुलगा** पुस्तक वाचतो.	मुलगा – कर्ता (प्रत्यय नाही)
द्वितीया	पोलिसांनी **चोराला** पकडले.	चोराला – कर्म
तृतीया	सीता **पेनाने** लिहिते. मी **मित्राशी** बोललो.	पेनाने – साधन; मित्राशी – सहचर्य
चतुर्थी	आई **बाळाला** दूध देते.	बाळाला – ज्याला दिले ते (संप्रदान)
पंचमी	मी **पुण्याहून** आलो.	पुण्याहून – जेथून दूर झालो ते (अपादान)
षष्ठी	**राजाचा** महाल सुंदर आहे.	राजाचा – संबंध
सप्तमी	मासे **पाण्यात** राहतात. तो **रात्री** अभ्यास करतो.	पाण्यात – स्थान; रात्री – काळ
संबोधन	**मित्रांनो**, लवकर या. **देवा**, रक्षण कर.	हाक मारणे

4. विभक्ती ओळखण्याची सोपी युक्ती (प्रश्न विचारा)

कोण? / कोणी?
कर्ता → प्रथमा (किंवा 'ने' लागल्यास तृतीया)

कोणाला? / काय?
कर्म → द्वितीया

कशाने? / कोणाशी?
साधन / सहचर्य → तृतीया

कोणाला दिले? / कोणासाठी?
संप्रदान → चतुर्थी

कोठून? / कोणापासून?
अपादान → पंचमी

कोणाचा / ची / चे?
संबंध → षष्ठी

कोठे? / केव्हा?
अधिकरण → सप्तमी

हाक?
संबोधन ('नो')

'ने' चा सापळा: "**रामाने** रावणाला मारले" – येथे 'रामाने' हा कर्ता असला तरी 'ने' प्रत्ययामुळे त्याची विभक्ती **तृतीया** आहे. विभक्ती **प्रत्ययावरून**, तर कारक **अर्थावरून** ठरते.

5. कारकार्थ व उपपदार्थ

नामाचा किंवा सर्वनामाचा **क्रियापदाशी** असलेला संबंध म्हणजे **कारकार्थ** (उदा. कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, अधिकरण). नामाचा क्रियापदाशी नव्हे तर **वाक्यातील इतर शब्दांशी** असलेला संबंध म्हणजे **उपपदार्थ**. **षष्ठी (संबंध)** ही क्रियापदाशी नव्हे तर दुसऱ्या नामाशी संबंध दाखवते – उदा. 'राजाचा महाल'. तसेच संबोधन हा केवळ हाक मारण्याचा प्रकार आहे.

कारक	अर्थ	सोपे उदाहरण
कर्ता	क्रिया करणारा	सुमन गाणे गाते.
कर्म	ज्याच्यावर क्रियेचा परिणाम होतो	शेतकरी बैलाला बांधतो.
करण	क्रियेचे साधन	तो कुऱ्हाडीने लाकूड तोडतो.
संप्रदान	ज्याला काही दिले जाते	राजाने गरिबांना धान्य वाटले.
अपादान	ज्याच्यापासून वियोग / दूर होणे	पक्षी घरट्यातून उडाला.
अधिकरण	क्रियेचे स्थान किंवा काळ	पुस्तक कपाटात आहे.

6. सामान्यरूप

नामाला किंवा सर्वनामाला **विभक्ती प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय** लागण्यापूर्वी त्याच्या मूळ रूपात जो बदल होतो त्याला **सामान्यरूप** म्हणतात. उदा. घोडा + ला → **घोड्या**ला (येथे सामान्यरूप 'घोड्या').

शब्द (मूळ रूप)	प्रत्ययासह रूप	सामान्यरूप	बदल
घोडा (आकारान्त पुल्लिंगी)	घोड्याला, घोड्याचा	**घोड्या**	आ → या
मुलगा	मुलग्याने	**मुलग्या**	आ → या
घर (अकारान्त नपुंसकलिंगी)	घराला, घरात	**घरा**	अ → आ
देव (अकारान्त पुल्लिंगी)	देवाला	**देवा**	अ → आ
भिंत (स्त्रीलिंगी)	भिंतीला	**भिंती**	अ → ई
पाणी	पाण्यात	**पाण्या**	ई → या
नदी	नदीला, नदीत	**नदी**	बदल नाही

सामान्यरूप हे स्वतंत्रपणे वाक्यात वापरले जात नाही; त्याला प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय जोडूनच ते वापरले जाते.

7. विभक्ती प्रतिरूपक शब्दयोगी अव्यये

काही शब्दयोगी अव्यये विभक्ती प्रत्ययांचे कार्य करतात; त्यांना **विभक्ती प्रतिरूपक अव्यये** म्हणतात. ती लागतानाही शब्दाचे सामान्यरूप होते.

अव्यय	कोणत्या विभक्तीचा अर्थ	उदाहरण
साठी, करिता	चतुर्थी	मी **आईसाठी** फुले आणली.
पासून	पंचमी	तो **सकाळपासून** वाचत आहे.
मध्ये	सप्तमी	पैसे **पेटीमध्ये** ठेवले.
मुळे, द्वारा	तृतीया	**पावसामुळे** सामना थांबला.

8. सराव MCQ – 57 प्रश्न

1 नामांचा किंवा सर्वनामांचा वाक्यातील इतर शब्दांशी संबंध दाखवण्यासाठी त्यांच्या रूपात होणाऱ्या बदलाला काय म्हणतात?
(अ) विभक्ती (ब) समास (क) संधी (ड) प्रयोग

2 मराठीत संबोधनासह एकूण किती विभक्ती मानल्या जातात?
(अ) आठ (ब) सहा (क) नऊ (ड) सात

3 विभक्ती प्रत्यय प्रामुख्याने कोणत्या शब्दजातींना लागतात?
(अ) नाम व सर्वनाम (ब) क्रियापद व क्रियाविशेषण
(क) उभयान्वयी व केवलप्रयोगी अव्यय (ड) फक्त क्रियापद

4 कोणत्या विभक्तीला प्रत्यय नसतो?
(अ) द्वितीया (ब) सप्तमी (क) प्रथमा (ड) षष्ठी

5 कोणत्या दोन विभक्तींचे प्रत्यय सारखेच आहेत?
(अ) षष्ठी व सप्तमी (ब) द्वितीया व चतुर्थी
(क) प्रथमा व संबोधन (ड) तृतीया व पंचमी

6 'चा, ची, चे' हे प्रत्यय कोणत्या विभक्तीचे आहेत?
(अ) तृतीया (ब) षष्ठी (क) पंचमी (ड) सप्तमी

7 'ऊन, हून' हे प्रत्यय कोणत्या विभक्तीचे आहेत?
(अ) तृतीया (ब) सप्तमी (क) चतुर्थी (ड) पंचमी

8 'त, ई, आ' हे प्रत्यय कोणत्या विभक्तीचे आहेत?
(अ) द्वितीया (ब) षष्ठी (क) सप्तमी (ड) पंचमी

9 तृतीया विभक्तीचे एकवचनी प्रत्यय कोणते?
(अ) ने, ए, शी (ब) चा, ची, चे (क) स, ला, ते (ड) ऊन, हून

10 संबोधन विभक्तीचा अनेकवचनी प्रत्यय कोणता?
(अ) ते (ब) ना (क) नो (ड) नी

11 खालीलपैकी कोणता प्रत्यय द्वितीया विभक्तीचा अनेकवचनी आहे पण एकवचनी नाही?
(अ) ना (ब) स (क) ते (ड) ला

12 'शी' हा प्रत्यय कोणत्या विभक्तीचा आहे?
(अ) चतुर्थी (ब) तृतीया (क) सप्तमी (ड) पंचमी

13 प्रथमा विभक्तीचा मुख्य कारकार्थ कोणता?
(अ) कर्म (ब) करण (क) अधिकरण (ड) कर्ता

14 तृतीया विभक्तीचा मुख्य कारकार्थ कोणता?
(अ) अपादान (ब) करण (क) संप्रदान (ड) अधिकरण

15 चतुर्थी विभक्तीचा मुख्य कारकार्थ कोणता?
(अ) करण (ब) संबंध (क) संप्रदान (ड) कर्म

16 पंचमी विभक्तीचा मुख्य कारकार्थ कोणता?
(अ) अधिकरण (ब) कर्ता (क) अपादान (ड) संप्रदान

17 सप्तमी विभक्तीचा मुख्य कारकार्थ कोणता?
(अ) कर्म (ब) अपादान (क) अधिकरण (ड) करण

18 'करण' या कारकार्थाचा अर्थ काय?
(अ) क्रियेचे स्थान (ब) क्रिया करणारा
(क) ज्याला दिले जाते तो (ड) क्रियेचे साधन

19 'अपादान' या कारकार्थाचा अर्थ काय?
(अ) क्रियेचे स्थान (ब) क्रियेचे साधन
(क) एखाद्यापासून दूर होणे (वियोग) (ड) दान स्वीकारणारा

20 'अधिकरण' या कारकार्थाचा अर्थ काय?
(अ) क्रियेचे स्थान किंवा काळ (ब) क्रिया करणारा
(क) क्रियेचे साधन (ड) संबंध दाखवणे

21 'मुलगा पुस्तक वाचतो.' – 'मुलगा' या शब्दाची विभक्ती कोणती?
(अ) षष्ठी (ब) तृतीया (क) प्रथमा (ड) द्वितीया

22 'पोलिसांनी चोराला पकडले.' – 'चोराला' ची विभक्ती कोणती?
(अ) द्वितीया (ब) प्रथमा (क) पंचमी (ड) चतुर्थी

23 'आई बाळाला दूध देते.' – 'बाळाला' ची विभक्ती कोणती?
(अ) द्वितीया (ब) चतुर्थी (क) तृतीया (ड) सप्तमी

24 'सीता पेनाने लिहिते.' – 'पेनाने' ची विभक्ती कोणती?
(अ) चतुर्थी (ब) षष्ठी (क) पंचमी (ड) तृतीया

25 'मी पुण्याहून आलो.' – 'पुण्याहून' ची विभक्ती कोणती?
(अ) षष्ठी (ब) तृतीया (क) सप्तमी (ड) पंचमी

26 'राजाचा महाल सुंदर आहे.' – 'राजाचा' ची विभक्ती कोणती?
(अ) प्रथमा (ब) षष्ठी (क) सप्तमी (ड) पंचमी

27 'मासे पाण्यात राहतात.' – 'पाण्यात' ची विभक्ती कोणती?
(अ) चतुर्थी (ब) सप्तमी (क) पंचमी (ड) षष्ठी

28 'तो रात्री अभ्यास करतो.' – 'रात्री' ची विभक्ती कोणती?
(अ) पंचमी (ब) तृतीया (क) प्रथमा (ड) सप्तमी

29 'मित्रांनो, लवकर या.' – 'मित्रांनो' ची विभक्ती कोणती?
(अ) चतुर्थी (ब) षष्ठी (क) प्रथमा (ड) संबोधन

30 'रामाने रावणाला मारले.' – 'रामाने' ची विभक्ती कोणती?
(अ) पंचमी (ब) तृतीया (क) प्रथमा (ड) द्वितीया

31 'रामाने रावणाला मारले.' – 'रावणाला' ची विभक्ती कोणती?
(अ) चतुर्थी (ब) तृतीया (क) प्रथमा (ड) द्वितीया

32 'मी मित्राशी बोललो.' – 'मित्राशी' ची विभक्ती कोणती?
(अ) पंचमी (ब) सप्तमी (क) चतुर्थी (ड) तृतीया

33 'त्याचे घर मोठे आहे.' – 'त्याचे' ची विभक्ती कोणती?
(अ) द्वितीया (ब) षष्ठी (क) प्रथमा (ड) सप्तमी

34 'राजाने गरिबांना धान्य वाटले.' – 'गरिबांना' ची विभक्ती कोणती?
(अ) चतुर्थी (ब) द्वितीया (क) पंचमी (ड) तृतीया

35 'पुस्तक कपाटात आहे.' – 'कपाटात' कोणता कारकार्थ दर्शवतो?
(अ) अपादान (ब) संप्रदान (क) अधिकरण (ड) करण

36 'तो कुऱ्हाडीने लाकूड तोडतो.' – 'कुऱ्हाडीने' कोणता कारकार्थ दर्शवतो?
(अ) करण (ब) कर्ता (क) अपादान (ड) कर्म

37 'पक्षी घरट्यातून उडाला.' – 'घरट्यातून' कोणता अर्थ दर्शवतो?
(अ) अधिकरण (ब) संप्रदान (क) संबंध (ड) अपादान

38 'देवा, रक्षण कर.' – 'देवा' हा शब्द कोणत्या विभक्तीत आहे?
(अ) द्वितीया (ब) षष्ठी (क) पंचमी (ड) संबोधन

39 'तो गावी गेला.' – 'गावी' ची विभक्ती कोणती?
(अ) सप्तमी (ब) चतुर्थी (क) प्रथमा (ड) पंचमी

40 नामाचा किंवा सर्वनामाचा क्रियापदाशी असलेला संबंध म्हणजे काय?
(अ) सामान्यरूप (ब) समास (क) उपपदार्थ (ड) कारकार्थ

41 नामाचा क्रियापदाशी नव्हे तर वाक्यातील इतर शब्दांशी असलेला संबंध म्हणजे काय?
(अ) सामान्यरूप (ब) विभक्ती प्रत्यय (क) उपपदार्थ (ड) कारकार्थ

42 'राजाचा महाल' मध्ये 'राजाचा' हा शब्द प्रत्यक्ष कोणत्या शब्दाशी संबंध दर्शवतो?
(अ) उभयान्वयी अव्यय (ब) महाल (नाम) (क) क्रियाविशेषण (ड) क्रियापद

43 विभक्ती प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय लागण्यापूर्वी शब्दाच्या मूळ रूपात होणाऱ्या बदलाला काय म्हणतात?
(अ) सामान्यरूप (ब) प्रयोग (क) विभक्ती (ड) संधी

44 'घोड्याला' या शब्दाचे सामान्यरूप कोणते?
(अ) घोड्या (ब) घोडे (क) घोड्याला (ड) घोडा

45 'घराला' या शब्दाचे सामान्यरूप कोणते?
(अ) घरी (ब) घर (क) घरा (ड) घरे

46 'भिंतीला' या शब्दाचे सामान्यरूप कोणते?
(अ) भिंत (ब) भिंता (क) भिंती (ड) भिंतीला

47 'पाण्यात' या शब्दाचे सामान्यरूप कोणते?
(अ) पाण्या (ब) पाण्यात (क) पाणे (ड) पाणी

48 'मुलग्याने' या शब्दाचे सामान्यरूप कोणते?
(अ) मुलगे (ब) मुलगा (क) मुलग्याने (ड) मुलग्या

49 खालीलपैकी कोणत्या शब्दाला प्रत्यय लागताना मूळ रूपात बदल होत नाही?
(अ) घोडा (ब) मुलगा (क) घर (ड) नदी

50 'मी आईसाठी फुले आणली.' – येथे 'साठी' हे अव्यय कोणत्या विभक्तीचा अर्थ देते?
(अ) द्वितीया (ब) चतुर्थी (क) पंचमी (ड) षष्ठी

51 'तो सकाळपासून वाचत आहे.' – 'पासून' हे अव्यय कोणत्या विभक्तीचा अर्थ देते?
(अ) तृतीया (ब) पंचमी (क) चतुर्थी (ड) सप्तमी

52 'पैसे पेटीमध्ये ठेवले.' – 'मध्ये' हे अव्यय कोणत्या विभक्तीचा अर्थ देते?
(अ) सप्तमी (ब) षष्ठी (क) पंचमी (ड) द्वितीया

53 'पावसामुळे सामना थांबला.' – 'मुळे' हे अव्यय कोणत्या विभक्तीचा अर्थ देते?
(अ) चतुर्थी (ब) तृतीया (क) पंचमी (ड) षष्ठी

54 विभक्ती प्रत्ययांचे कार्य करणाऱ्या शब्दयोगी अव्ययांना काय म्हणतात?
(अ) उभयान्वयी अव्यये (ब) केवलप्रयोगी अव्यये
(क) विभक्ती प्रतिरूपक अव्यये (ड) क्रियाविशेषण अव्यये

55 'शेतकरी बैलाला बांधतो.' – 'बैलाला' चा कारकार्थ कोणता?
(अ) अधिकरण (ब) करण (क) कर्म (ड) संप्रदान

56 खालीलपैकी कोणत्या वाक्यातील 'ला' प्रत्यय असलेला शब्द चतुर्थी विभक्तीत आहे?
(अ) पोलिसांनी चोराला पकडले. (ब) गुरुजींनी विद्यार्थ्याला बक्षीस दिले.
(क) शेतकरी बैलाला बांधतो. (ड) आईने बाळाला उचलले.

57 'सुमन गाणे गाते.' – या वाक्यातील कर्ता कोणता?
(अ) सुमन (ब) गाते (क) गाणे गाते (ड) गाणे

9. उत्तरतालिका व थोडक्यात स्पष्टीकरण

1 – (अ) विभक्ती – रूपातील हा बदल म्हणजे विभक्ती.

2 – (अ) आठ – सात विभक्ती + संबोधन = आठ.

3 – (अ) नाम व सर्वनाम – नाम-सर्वनामांचा संबंध दाखवण्यासाठी प्रत्यय लागतात.

4 – (क) प्रथमा – प्रथमेला प्रत्यय नाही.

5 – (ब) द्वितीया व चतुर्थी – दोन्हींचे प्रत्यय – स, ला, ते (अनेकवचनात ना सुद्धा).

6 – (ब) षष्ठी – संबंध दाखवणारी षष्ठी.

7 – (ड) पंचमी – अपादान अर्थाची पंचमी.

8 – (क) सप्तमी – स्थान/काळ दाखवणारी सप्तमी.

9 – (अ) ने, ए, शी – अनेकवचनात – नी, शी, ही, ई.

10 – (क) नो – उदा. मित्रांनो, मुलांनो.

11 – (अ) ना – द्वितीया अनेकवचन – स, ला, ना, ते.

12 – (ब) तृतीया – उदा. मित्राशी – तृतीया.

13 – (ड) कर्ता – क्रिया करणारा – कर्ता.

14 – (ब) करण – करण म्हणजे क्रियेचे साधन.

15 – (क) संप्रदान – ज्याला काही दिले जाते – संप्रदान.

16 – (क) अपादान – दूर होणे/वियोग – अपादान.

17 – (क) अधिकरण – स्थान किंवा काळ – अधिकरण.

18 – (ड) क्रियेचे साधन – उदा. पेनाने लिहितो – पेन साधन.

19 – (क) एखाद्यापासून दूर होणे (वियोग) – उदा. पुण्याहून आलो.

20 – (अ) क्रियेचे स्थान किंवा काळ – उदा. कपाटात, रात्री.

21 – (क) प्रथमा – प्रत्यय नसलेला कर्ता – प्रथमा.

22 – (अ) द्वितीया – पकडण्याची क्रिया चोरावर – कर्म, द्वितीया.

23 – (ब) चतुर्थी – ज्याला दिले ते – संप्रदान, चतुर्थी.

24 – (ड) तृतीया – साधन – 'ने' प्रत्यय – तृतीया.

25 – (ड) पंचमी – 'हून' प्रत्यय – अपादान – पंचमी.

26 – (ब) षष्ठी – 'चा' प्रत्यय – संबंध – षष्ठी.

27 – (ब) सप्तमी – 'त' प्रत्यय – स्थान – सप्तमी.

28 – (ड) सप्तमी – 'ई' प्रत्यय, काळ दर्शवतो – सप्तमी.

29 – (ड) संबोधन – हाक मारणे – 'नो' प्रत्यय.

30 – (ब) तृतीया – कर्ता असला तरी 'ने' प्रत्ययामुळे तृतीया.

31 – (ड) द्वितीया – मारण्याची क्रिया रावणावर – कर्म.

32 – (ड) तृतीया – 'शी' प्रत्यय – तृतीया (सहचर्य).

33 – (ब) षष्ठी – 'चे' प्रत्यय – संबंध.

34 – (अ) चतुर्थी – ज्यांना धान्य दिले – संप्रदान.

35 – (क) अधिकरण – स्थान – अधिकरण.

36 – (अ) करण – तोडण्याचे साधन – करण.

37 – (ड) अपादान – घरट्यापासून दूर जाणे – अपादान.

38 – (ड) संबोधन – देवाला हाक मारली आहे.

39 – (अ) सप्तमी – 'ई' प्रत्यय, स्थान – सप्तमी.

40 – (ड) कारकार्थ – क्रियापदाशी संबंध – कारक.

41 – (क) उपपदार्थ – इतर शब्दांशी संबंध – उपपदार्थ.

42 – (ब) महाल (नाम) – षष्ठी दुसऱ्या नामाशी संबंध दाखवते.

43 – (अ) सामान्यरूप – उदा. घोडा → घोड्या (ला).

44 – (अ) घोड्या – घोडा + ला → घोड्या + ला.

45 – (क) घरा – अ → आ.

46 – (क) भिंती – भिंत → भिंती (अ → ई).

47 – (अ) पाण्या – पाणी → पाण्या.

48 – (ड) मुलग्या – मुलगा → मुलग्या (आ → या).

49 – (ड) नदी – नदी + ला = नदीला; बदल नाही.

50 – (ब) चतुर्थी – साठी/करिता – चतुर्थीचा अर्थ.

51 – (ब) पंचमी – पासून – पंचमीचा अर्थ.

52 – (अ) सप्तमी – मध्ये – स्थान – सप्तमी.

53 – (ब) तृतीया – मुळे/द्वारा – तृतीयेचा अर्थ.

54 – (क) विभक्ती प्रतिरूपक अव्यये – उदा. साठी, पासून, मध्ये.

55 – (क) कर्म – बांधण्याची क्रिया बैलावर – कर्म.

56 – (ब) गुरुजींनी विद्यार्थ्याला बक्षीस दिले. – बक्षीस दिले – संप्रदान; इतरांत 'ला' कर्म (द्वितीया).

57 – (अ) सुमन – क्रिया करणारी – सुमन (प्रथमा).

नोट्स, PDF, TEST सिरीज साठी - Mpsckeeda हे ॲप डाउनलोड करा